

Халкъдин руьгъдин хазина.

Малум тирвал, литературадин тарсар яшайиш чирзавай тарсар я. И фикир халкъдин фольклор, яни мецин эсерар, чирзавай тарсаризни тамамвилелди талукъ я. Фольклор гъар са халкъдин милли культурадин т/ебни пай я. Лезги халкъдихъни агъзур йисара теснифнавай, туп/алай авунвай, хкъанавай руьгъдин хазина – мецин эсерар ава. Абуру халкъдин тарихдихъ, къанажагъдихъ, философиядихъ, психологиядихъ, ацукъунихъ – къарагъунихъ, адетрихъ, мурадрихъ – метлебрихъ ва гележегдихъ галаз сих алакъайра ава. Гъавилай мецин эсеррай халкъдин уьмуьрдин, майишатдин, культурадин ва руьгъдин вири терефар, адан мейилар ва гъиссер аквазва. Абурухъ инсанриз гъам яшайишдикайни т/ебиатдикай чирвилер, гъам тербия гунин жигъетдай зурба метлеб ава. Халкъдин мецин эсеррикай, абурун метлебдикай К.Маркса, Ф.Энгельса ва В.И.Ленина, т/вар – ван авай алимри, шаирри ва писателри чпин фикирар лагъанва. Месела, машгъур педагог К.Д.Ушинскийди халкъдин мецин эсеррихъ аялриз тербия гудай къуват авайди къейднай. Ада кхъейвал, халкъдин камалдихъ, зигъиндихъ галаз тербия гунин жигъетдай садавайни гъуьжет ч/угваз жедач. Писатель М.Горькийди къейд авурвал, мецин яратмишунар тийижиз, халкъдин халис тарих чир жедач, вучиз лагъайт/а дегъ заманайрилай инихъ фольклорни тарих сад – садавай къакъатзавач. Икъван зурба метлеб авайвилай халкъдин мецин эсерар школадани чирзава, абуру урус ва милли литературайрин программайра хейлин чка къазва.

Яргъал йисарин тежрибади къалурзавайвал, халкъдин мецин эсерар школада чируни аялрин литературадинни художественный алахъунар, алакъунар, майилар ва т/еамар арадал атуниз куьмек гузва, вучиз лагъайт/а литературадин эсерар чирун фольклордин эсерар чирунилай башламиш жезва.

Чи гуьзетунри къалурзавайвал, школада лезги халкъдин мецин эсерар чирзавай тарсар илимдинни методикадин жигъетдай агъа дережада аваз къиле физва. И кардин къилин себебрикай сад ам я хьи, гилани школада фольклор чирунин методикадин месэлаяр илимдин рекъелди ахтармишнавач. Нетижада муаллимар методикадин ктабралди, пособийралди, техникадин такъатралди таъминарни хъанвач. Къвед лагъай себеб им муаллим вич методикадин жигъетдай гъазур тахъун ва тарсар вахтунни истемишзавай дережада аваз тагун я.

Лезги халкъдин мецин эсеррин жуьреяр ва къет/енвилер.

Фольклор ахтармишзавай илимри тестикъарзавайвал, к/ел - кхьин, ктаб – дафтар авачир девирра инсанар чпин алатай вахтарикай, несилрикай, яшайишдин тежрибадикай къерех хъана, абурухъ галаз алакъя авачиз амачир. Акси яз, абур яшайиш инанмишиз, т/ебиатдикай чирвилер къачуз, ата бубайрин тежриба ишлемишиз алахъзавай. Чпин яшайишдикай махар, къисаяр, риваятар, манияр, къаравилияр, мисалар, миск/алар ва мецин маса эсерар теснифзавай. И вири эсерриз санлай халкъдин мецин яратмишунар (ингилис ч/алалди – халкъдин камал) лугъуда.

Алатай девирра халкъдин мецин эсерар жуьреба – жуьре рекъералди инсанрин арада чк/извай: махар, къисаяр, къаравилияр – к/вале, кимерал яшлу ксари суьгъбетдай; манияр - ник/е, векъе, меле, мехъерик – рушари, гадайри, ашукъри лугъудай; гъадисаяр, негъилар – ашукъри чуьнгуьрдихъ галай межлисра суьгъбетдай; адетрихъ галаз алакъялу манияр – яран сувариз, пешапаяр ва я гунияр акъудайла, а мярекатра иштиракзавай инсанри хордалди лугъудай.

Гъар са хуьрени халкъдин мецин яратмишунар гуьзелдиз суьгъбетдай, манидалди лугъудай устадар авай. Абурукай бязибурун т/варар инсанрин рик/ел гилани алама. Месела, Миграгъ Къемер, Ст/ал Саяд, Къеп/ир Айисат,

Къурагъ Афисат, гъа ихътин устадрикай тир. Абур эхиримжи йисара чи литературада шаирар яз малум хъхъанва. Гъар са межлисда, мел – мехъерик манийрин къил кутазвай, т/ебин алакьунар ва зигъин авай гзаф дишегълийри чпин хсуси ч/аларни теснифзавай. Абурун т/варар чпин хуърера гилани машгъур яз ама.

Халкъдин мецин эсеррихъ агъзур йисарин тарих авайди малум я. Лагъана к/анда, фольклордин жуъреба – жуъре жанраяр (махар, къисаяр, манияр, мисалар ва мсб.) са вахтунда арадал атанач. Эгер са бязи жанраяр (мах, миск/ал, адетрихъ галаз алакьалу манияр) лап фад, гъеле родовой стройдин девирда, арадал атанвайт/а, маса жанраяр (къагъриманвилини манияр, тарихдихъ галаз алакьалу къисаяр) геж, классар пайда хъайила, къеце патан пачагърин чапхунчивилин ва миллетдин азадвал хуъзвай дявояр къиле физвай асирра пайда хъна. Ихътин эсерра халкъдин вичин къагъриман рухвайринни рушарин къаматар теснифнава. “Виридалайни дерин ва къати, художественный жигъетдай тамам героаяр халкъдин мецин яратмишунра теснифнава... Месела, Геркулес, прометей, Фауст, Камаллу Василиса”, - кхъенай М.Горькийди. Халкъдин виш йисаралди теснифзавай умуми образар инсанриз чешне жезвай. Шарвилидин къамат, месела, чи йикъарин инсанриз чешне я. Халкъдин эпос бинеда къуна, И. Гъуьсейнова теснифнавай “Шарвили” т/вар алай поэма аялрин рик/ алай эсер хъанва.

Дагъустандин халкъарихъ, абурукай яз лезгийрихъни, девлетлу фольклор ава. Адаз жанрайрин, темайрин ва эстетикадин жигъетрай жуъреба – жуървал хас я. “Дагъустандин халкъарин мецин яратмишунар гзаф асиррин вахтунда арадал атана. Адаз, гъар са вилик фенвай фольклордиз хъиз, вири жанраяр, поэзиядин формаяр хас я. Къагъриманвилини гегъенш эпосни ава.

Дагъустандин фольклордикай рахадайла, халкъарин дуствал, стхавал ва абур тупламиш хъун рик/елай ракъурна к/андач. Гъа са вахтунда чи халкъарин мецин эсерар мусурман диндин, къунши халкъарин фольклоррин таъсирдикни хъана. Гъ.Гъамзатова теснифнавайвал, Дагъларин уълкведин

халкъарин мецин яратмишунри мусурман диндин гуж эхна, чпин къурулуш ва адетар хвена.

Дагъустандин халкъарин мецин яратмишунри, абурун дерин манади, везинди ва къешенг къурулушди гъеле 19 – асирда урус алимрин, писателрин фикир желбна. И жигъетдай сифте яз ч/ехи алим П.К.Услара 19 – асирдин 60 – йисара аваррин, даргийрин, лезгийрин, лакрин манияр, махар кхъена, абур Тифлис шегъерда акъатзавай “Кавказдин этнография” к/ват/алда чапнай. Алимди халкъдин мецин яратмишунриз еке къимет ганай ва абур ч/ал ахтармишун патал михьи чешме тирди къейднай. Лезги халкъдин мецин эсерар (Надир шагъдикай, адан девлетрикай ва ам Дагъустандин чилел к/аник акатайвиликай къисаяр) сифте яз “Кавказ” газетдин 1846 – йисан 24 – нумрада чапнава. Гъа и йисан газетдин 44 – нумрадиз “Буба” т/вар алай къисани акъатна.

Сад – садан гуьгъуьнал алаз авар, дарги, къумукъ, лезги, лак, табасаран ва тат халкъарин мецин эсеррин к/ват/алар печатдай акъатна. Лезги халкъдин мецин эсерар к/ват/ хъувуник, печатдиз гъазуруник ва чап авуник Гъажибег Гъажибегованни Агъалар Гъажиеван ч/ехи пай ква. Дагъустандин халкъарин мецин эсерар урус ч/алаз таржума авунин ва урус ч/алалди абурун къилди к/ват/алар чапдай акъудунин к/валахни башламиш хъана. Ик/, 1927 – йисуз Дагъустандин халкъарин махарин сад лагъай к/ват/ал чапдай акъатна. Гуьгъуьнин йисара ихътин к/ват/алар гъам Махачкъалада, гъамни Москвада мукъвал – мукъвал акъатиз башламишна.

Халкъдин мецин яратмишунрик аялрин, яни аялри чпи теснифзавай, эсерарни акатзава. Адет яз, аялрин фольклор пуд чкадал пайзава:

- а) аялар патал ч/ехибуру теснифнавай эсерар;
- б) ч/ехибурувай аялри чпиз къачунвай эсерар;
- в) аялри чпи теснифнавай эсерар.

Миск/алар ва абурун жуъреяр. Миск/алар чирун.

Миск/аларни фольклордин амай эсерар хъиз, лап дегъзаманайра арадал атай халкъдин мецин са жанр я.

Миск/алра айгъамдалди са зат/уникай, гъерекатдикай хабар къазва. Дегъзаманайра инсанри набататриз, гъайванриз, гъатта чан алачир зат/аризни чпин ч/ал чизвайди, абур чпин гъавурда акъазва лагъана фикирзавай. Гъавиляй инсанар абурукрай айгъамдалди, шарт/уналди, са низ ва я квез ят/ани ишара авуна, рахазвай. Ихътин суалар – жавабар миск/алриз элкъвена.

Мисалар гзафни - гзаф инсандикай, к/валикай ва к/валин к/валахрикай, лежбердин майишатдикай, т/ебиатдикай, ктабрикай ва к/ел – кхъинрикай теснифнава. Чпин мана – метлебдиз килигна, абур са шумуд чкадал пай жезва: яшайишдиз, дуъньядиз, т/ебиатдин гъалариз, гъайванриз, чан алачир шейэриз талукъ миск/алар. *

Мана – метлебдин ва туьк/уър хъунин жигъетдай лезги халкъдин миск/алриз ихътин къет/енвилер хас я:

а) суал айгъамдалди, инсанрин алакъайриз ишара авуна гун. Месела:

Я к/вачер квач, я гъилер – вичи расда т/арам муькъвер (Аяз);

б) чан алай зат/ар чан алачир зат/арив гекъигун, сад садаз къаншар эцигун:

Яру яц ацукъиз, ч/улав яз къарагъиз (Ц/айни гум);

в) т/ебиатда тежедай зат/ар т/ебиатда авайбурув гекъигун. Месела:

Ацукънава къуьзуь буба,

Алаз вичел къве виш аба.

Ни абур хут/унайт/а эгер,

Накъварив ац/уда вилер.

(Чич/ек).

Миск/алрик квай суалра чан алай ва чан алачир зат/арин, шейэрин къилин лишанар (екевал, гъвеч/ивал, ранг, дад), хесетар, винел патан акунар, майишатда абурун роль, яшамиш жезвай чка къалурзава.

Чпикай миск/алра суьгьбет физвай бязи шейэр, зат/ар, гьалар чи яшайишда амач.

Советрин девирда ц/ийи – ц/ийи миск/алар арадал къвезва. Месела:

Чан алачир кур – гуда хабарар бул (Радио).

Революциядилаь виликан ва советрин девирда теснифнавай миск/алар, мисалар хьиз, чеб чпивай мана – метлебдин жигьетдай тафаватлу жезва.

Миск/алрикай хейлин менфят виликдай ашукьрини къачузвай. Чпин зигьиндин, къат/унрин хчивал къалурунин, и жигьетдай сада сад к/еве тунин мураддалди ашукьар гьуьжетра гьатзавай. Гь.Гьашарова къейд ийизвайвал, ихьтин гьуьжетрин вахтунда ашукьри жемьтдиз гьам чпин чирвилер, гьамни чпин къат/унар ва алакьунар къалурзава. Миск/алар, месела, гегьеншдиз Лезги Эгьмеда ва Хесте Кьасума ашукьрин гьуьжетрин манийра – дейишмеда ишлемишнава.

Миск/алар шаирри ва писателрини теснифзава. Ик/, шаир Забит Ризванова вичи туьк/уьрай миск/алрин к/ват/ал чапдай акьудна. Ада багьдин ва бустандин майвайрикай, инсандикай ва адахь галаз алакьалу зат/арикай, т/ебиатдикай ва майишатдин алатрикай, хуьрекрикай, музыкадикай ва маса шейэрикай теснифнавай миск/алар гьатнава. Месела:

Имуча – муча,

Муч – халича.

Буба туькьуьл,

Диде к/еви,

Бала ширин,

Вуч я?

(К/ерец).

Чи бустанда авайди,

Агьзур перем алайди.

(Келем).

Мич/и ч/авуз къведаиди,

К/валах тийиз недаиди.

(Къиф).

Лув гудайди цаварал,

Ксудайди рагарал.

(Лекъ).

Сад я чпин рахунни,

Шагъни ава, къушунни.

(Ч/ижер).

Балк/андилай къакъанди,

Киц/елайни аск/анди.

(Пурар).

Къве гъиливди акъажда,

Манидин ван хкажда.

(Ч/агъан).*

Миск/алрин къилин мана – метлеб адакай ибарат я хьи, абуру яб гузвайбуруз ва к/елзавайбуруз тербия гузва, аялрин чирвилер гегъеншарзава, зигъин ва къат/унар хци ийизва, гъавилай абур школадани чирзава.

Миск/алар чирдайла, муаллимди аялрин фикир ихътин кардал желбда: миск/алар гзаф дубшубшра, шиир хъиз, рифмаяр аваз теснифнаваз жеда. Миск/алриз къешенг ч/ал, ритм, рифмаяр, рик/ел аламукъдай гекъигунар, тешпигъар хас я.

Миск/алрин мана ачухарунин, дериндай аннамишунин мураддалди муаллимди аялриз миск/алра суьгъбет физвай предметрин ва жавабрин предметрин шикилар къалурда. К/вализ ихътин тапшуругъ гуз жеда: пуд миск/алдиз ва абурун жавабрыз талукъ шикилар ч/угу.

Миск/алар мисалрилай хейлин тафаватлу я. Миск/алар, адет яз ик/ лугъуда:

Имуча – муча,

Муч - халича:

Экуьнахъ къуд к/вачел,

Нисинихъ кьве к/вачел,

Нянихъ пуд к/вачел

Къекъведайди вуч я?

Миск/алрик гъамиша суал ква. Абуру суалдиз жаваб гун истемишзава. И кар патал инсанриз гегъенш чирвилер, къат/унар, хци зигъин хъана к/анда.

Чпин мана – метлебдиз килигна, миск/алар са шумуд чкадал пай жеда: инсандикай, т/ебиатдикай, майишатдикай, магъсулрикай, гъайванрикай, ничхиррикай туьк/уърнавайбур.

Муаллимди мисалар гъида. И кар аялри давамарда.

Инсандикай:

Са цлал вад уст/ар (Гъилни туп/ар).

Зун ина, тазияр ат/ана (Вилер).

Т/ебиатдикай:

Дагъдин кук/вал къизил хунча (Рагъ).

Вили цава магъидин кур (Варз).

Майишатдикай:

Гъамиша са кикел акъваздайди (Рак/ар).

Далу к/аникна пар тухудайди (Т/ур).

Магъсулрикай:

Хам къацуди,

Як яруди,

К/араб ч/улавди (Къарпуз).

Епини яд хъваз, дана дак/ваз (Буран).

Гъайванрикай:

Чилин к/аник ч/емин къич (Муьнуьгъ).

Чуру як/ун, сив к/арабдин (К/ек).*

Махар ва абурун жуьреяр. Махар чирун.

Халкъдин махариз В.И.Ленина ч/ехи къимет гана. “Гьар са махуниз гьакъикъатдин лишанар хас я. Эгер куьне аялриз к/ек ва я кац инсандин ч/алалди рахан тийизвай мах суьгъбет авурт/а, абуруз ихьтин мах бегенмиш жедач”, - кхъенай ада.

Махар вири девиррин шаирризни гзаф бегенмиш эсерар я. “Ажеб гуьзел зат/ар я и махар. Гьарма сад са поэма я!” – лагъанай махарикай А.С.Пушкина вичин стхадиз кхъей чарче.

Лезги махара инсанри, суьгъурчийри, аждагъанри, чинерри, гъайванри, къушари, гъашаратри иштиракзава, гъавиляй абур, адет тирвал пуд чкадални пай жезва: яшайишдин махар, суьгъурдин махар ва гъайванрикай теснифнавай махар.

Махар мана – метлебдин, художественный къет/енвилерин жигъетдай са шумуд жуьредиз паюнин машгур къайда чеб – чпихъ галаз сихдаказ алакълу тир къве лишандал бинеламиш хъанва. И лишанарни агъадихъ галайбур я: социальный ва я яшайишдиз хас зидвилер ва суьгъурдин аламатар. И ва маса лишанралди лезгийрин махар Дагъустандин ва Кавказдин халкъарин махариз мукъва я. И карди вири Кавказдин халкъариз махарин умуми фонд авайдан гьакъиндай шагъидвалзава. Лап важиблу лишанарин жигъетдай сад тир а фондуник гьар са халкъдин эсерриз хас тир милли къет/енвилерни ава.

Яшайишдин махар. Лезгийрин яшайишдин махар халкъдин майишатдихъ, гьар йикъан кар – кеспидихъ, к/валин – йикъан къайгъуйрихъ галаз алакълу я. Яшайишдин махарай халкъдин уьмуьрда жезвай экономикадин, социальный ва къанажагъдин дегишвилер, цийивилер ва мурадар – метлебар, къат/унар аквазва.

Урусрин ч/ехи критик Г.В.Белинскийди яшайишдин махариз, тафаватлу яз, еке къимет гана, вучиз лагъайт/а абурай “халкъдин ацукъун – къарагъун, к/вал – югъ ва ахлакъ” аквазва.

Лезгийрин яшайишдин махара акьулдин, камалдин тарифзава. Халкъ девлетдихъ ваъ, акьулдихъ инанмиш. Гъавиляй “Нехирбандин акьуллу руш”, “Акьул ва бахт”, “Акьуллу гада” ва маса махара акьулди вичин иеси гьикъван хъайит/ани четин уламрай акьудзава, хата – баладикай хкудзава. Яшайишдин махара дуьньядикай пай ат/анвай кесибрикай вик/егъ, намус михьи, мерд ва гъахъ гвай инсанар жезва. Ц/иц/али, Гачал, Кваса, Мала Насредин, месела, гъа ихьтин геройрикай я.

Кесиб дагъвийриз чизвай: къцепатан душманрикай, ханарикай, беглерин зулумрикай хуьн патал абуруз чеб сад хьунухъ, дуствилелди яшамиш хьун чарасуз я. Гъавиляй са бязи мецин яратмишунрикайни ихьтин фикирар хкатзава.

Месела, “Шет/ни П/ет/” махуна кесиб аялар дустар жезва, абуру сада садан тереф хуьзва ва чеб хьтин кесиб аялрик хкуьрзавай девлетлуйрин гадаяр гатазва.

Яшайишдин махара яшлу инсанрин, яни агъсакъалрин тарифзава, абурувай жегъилри акьуллу меслятар' къачун, тежриба чирун хъсан кар яз гъисабзава. Месела, “Чубан гада” махуна, анжах кьуьзуь касдин акьуллу меслятдиз яб гайила, чубан гада девлетлу серкердин лук/виликай азад хъана.

Яшайишдин махара отрицательный геройрин (девлетуяр, савдагарар, фекъияр, кавхаяр, ханар, беглер) аксина пагъливанар – ваъ, адетдин кесиб инсанар (лежберар, чубанар, нехирбанар) акъвазнава. Кесибрин терефдал алай геройрин жергедик дишегълиярни ква.

Месела, “Нехирбандин акьуллу руш” махуна адетдин нехирбандин руш вичин гьуьлелай – пачагъдилай акьуллу я. Гъавиляй пачагъдин эвез пачагълугъдин четин месэлаяр папа регъятдиз ва гъахълувилелди гъялзава.

Инсандиз хас ч/уру хесетар (намуссузвал, ахмакъвал, мискъивал, мергъаметсузвал, нефсинин къативал ва мсб.) русвагъзавай махарин герояр, адет яз, ханар, девлетлуяр ва фекъияр жезва.

Месела, “Пуд фекъи” махуна ихьтин адетдин дуьшуьшрикай суьгъбетзава: рехъди физвай кесибди санал акъвазнавай пуд фекъидиз салам гана. Фекъияр,

салам гярда вичиз ганвайди я лугъуз, гъуъжет хъана. “За салам виридалайни ахмакъдаз гана”, - лагъана кесибди. Фекъийри чпи авур ахмакъвилер рик/ел хкиз башламишна. Кесибди эхирдай лагъана: “За салам квез пудазни гана, куън пудни ахмакъар я”.

Яшайишдин махар куъруъбур, чпин мана – метлебдиз, туьк/уър хъуниз килигна, мад са шумуд чкадал пай жезва: миск/ал – махар, лутуйрикай, къабачийрикай, угърийрикай ва абдалрикай теснифнавай махар, хъуъруън квай махар – къаравилияр.

Яшайишдин махари к/елзавайдаз инсанпересвилин, зегъметдин ва ахлакъдин тербия гузва.

Халкъдин фантазияди чпин классовый душманрин къаматар рик/елай алат тийидай шикилра аваз къалурзава!

Месела, къве къил, пуд къил, ирид къил алай девлер, гъуълягъар, халкъдин фикирдай, лап зегъерлу душманрин шикилар я.

Лезги халкъдин са бязи махариз герояр миск/алралди рахун, сада садав четин суалар вугун, жавабар гун хас я. Ихътин махариз илимдин литературада мах – миск/ал ва я миск/ал – мах лугъузва. Абур гъам махариз, гъамни миск/алриз ухшар я.

Суьгъуърдин махар. Суьгъуърдин махар инсанри дегъ заманайра теснифиз башламишна. Чеб гъавурда авачир т/ебиатдин шикилриз, гъерекатриз ва вакъийриз жаваб гана к/анзавай. Т/ебиатдин къуватдин вилик ажуз инсандиз къудратлу юлдаш, куьмекчи герек тир, инсанрин куьмекдиз суьгъуър, суьгъуърдин махар атана.

Лезгийрин суьгъуърдин махарин герояр бинедай адетдин инсанар я. Анжах лазим хъайила, абуру чпин алапатдин гъерекатар т/ебиатда авачир къуватрин (чинерар, шейт/анар, суьгъуърчияр ва мсб.) куьмекдалди кхиле тухузва. 5 – классда чирзавай “Гъуълуън шив” суьгъуърдин махарик акатзава. Сюжетдин ва композициядин жигъетдай суьгъуърдин махар жуьреба – жуьре художественный къет/енвилералди тафаватлу жезва.

“Гъуьлуьн шив” махунихъ битав композиция ава, адан гъерекатар шарт/аривни себеврив къадайвал къиле физва.

Бязи дуьшуьшра суьгъуьрдин махар яшайишдин махариз мукъва я. Месела, аялрин рик/ алай махарикай сад “Аци - Баци” я. И махуна къве къилин герой: Аждагъа ва Аци – Баци дуьшуьш жезва. Абур аялрин вилерикай гъар сад са шикилда аваз карагзава: Аждагъа – гужлу, ивидихъ къаних, чарадаз писвал к/анзавай кас я; Аци – Баци, акси яз, ихтибарлу, мергъяметлу, рик/ ачух, лагъай гафунихъ инанмиш жедай кас я.

Суьгъуьрдин махари чаз инсанрин гъерекатриз ва алакъайриз къимет гуз куьмекзава.

Гъайванрикай теснифнавай махар. Гъайванрикай теснифнавай махари инсанрин арада авай алакъайриз, гъерекатриз айгъам ийизва. Абур баснийриз мукъва куьруь – куьруь эсерар я.

Лезгийрин махарин ч/ехи пай гъайванрикай теснифнавай махарини къазва. Им т/ебии кар я, вучиз лагъайт/а лезги халкъдин майишат малдарвиликай ибарат я, дегъ заманайрилай инихъ халкъ гъуьрч авунал, балугъар къунал машгъул тир. Гъавилай инсанриз гъайванрин, къушарин, балугърин амалар, хесетар, къилихарни чир хьун лазим къвезвай. Амма гъайванрикай теснифнавай махар анжах са гъайванрикай туш. Абурай чаз чеб теснифнавай девирдиз хас социальный терефарни ачухдиз аквазва.

П.К.Услара XIX асирдин юкъвара лезги халкъди сик/рекай теснифнавай мах кхъенай. Сик/рен т/вар Фалфараш – ахун я. Адак халкъди фекъидиз хас хесетар: амалдарвал, фендигарвал, мискъивал, къанихвал, хаинвал кутунва. Винел патан акунрайни абур сад садаз ухшар я: къведакни чуру ква, къведан гъилени теспягъар ава, къведни жадуяр, мунафикъар я. Лезгийрин гъайванрикай теснифнавай гзаф махарин къилин герой Сик/ я. Саки вири махара Сик/рен гъерекатар, амалар, рахунар кесиб, амма акьуллу инсандин гъерекатриз, амалриз ухшар я.

Гъайванрикай теснифнавай махар чпин социальный терефралди яб гузвай ва я к/елзавай инсанриз бегенмиш жезва.

Советрин девирдин гзаф махарин герояр виликан батракар, кесиб лежберар, хендедаяр, етимар я. Ц/ийи девирда абурун дуланажагъ дибдай дегиш хъанва. Махарай халкъдин куьгъне ва ц/ийи девирдин уьмуьр, бахтлу девир патал ч/угур женгер, истисмарчийрин т/ебии эхир аквазва. Советрин девирдин махара дуствилин, стхавилин темаяр артмиш жезва. Дагъвияр чпин мурадлив агакънава, абуру культурадихъ ва савадлувилихъ ялзава. Махара къет/ен чка дагъви дишегълидин къаматди, адан къадар – къисметди къазва. “Ленинакай мани” махунин къилин герояр гамар хразвай уст/арар дишегълияр я.

Гила дишегълидиз вири ихтиярар хъанва, адан акъулдиз ва алакьунриз лайхлу къиметни гузва. И кар “Пуд стха” махунайни аквазва: гъвеч/и стхади папан акъуллу меслятриз яб гана, майишат тешкил авурла, к/вале булдалди т/уьн – хъун, пек – партал, девлет ва борекаат хъана.

Советрин девирдин махарай аквазвайвал, инсанри чпиз аквазвай ва къиле физвай гърекатриз, вакъиайриз дуьз къимет гузва, абур авайвал къалурзава.

Махар хъиз, ц/ийиз тесниф жезвай манияр, къаравилияр ва маса эсерарни уьмуьрдин чи йикъарин вакъиайриз, гърекатриз, гьалариз мукъва я. Абура иштиракзавай персонажарни фялеяр, колхозчияр, инженерар, муаллимар, пионерар ва мсб. я.

Махарин художественный къет/енвилер. Ахтармишунри къалурзавайвал, лезгийрин махариз художественный жигъетдай хейлин къет/енвилер хас я.

Экономикадин ва культурадин алакъаяр себеб яз, лезги махарин сюжетар къунши халкъарин махарин сюжетриз ухшар я. Мисал патал Малла Насрединан къисаяр къалуриз жеда.

Гзаф махарик, иллаки яшайишдинбурук, къундармаяр, яшайишда тежедай вакъиаяр квач. Абур уьмуьрдай къачунвай гъакъикъи вакъиайрал бинеламиш хъанва. Ихътин махарин къилин героини кесиб лежбер, зегъметчи я.

Лезги махар адет хъанвай “хъана къван, хъанач къван” гафаралди башламиш, “абур гъана амаз, зун иниз хтана, за квез и махни хкана” ва я

гъар межлисда лугъуз, виш йисаралди халкъдин арада машгъур яз амукъда. Яргъал йисара, асирралди халкъдин арада машгъур хъуни а эсеррин художественный жигъетдай тамамвилин, къиметлувилин, къешенгвилин гъакъиндай шагъидвалзава.

Чпин мана – метлебдиз килигна, манияр са шумуд чкадал пай жезва: яшайишдин ва муьгъуьббатдин манияр, адетрихъ галаз алакълу манияр, ватандикай, В.И.Ленинакай ва большевикрикай теснифнавай манияр, залзаладикай манияр, илимдин ва техникадин агалкъунрикай туьк/уьрнавай манияр ва мсб. >

Лирикадин ва я муьгъуьббатдин манийри лезгийрин фольклорда хейлин чка къазва. Муьгъуьббатдин манийрай кесиб рушани гададин; яргъал вилайатриз к/валахиз фенвай итимдинни к/вале текдиз амай папан миьхи гъиссер, дердер – гъамар, яшайишдин четин шарт/ар, гележегдик кутазвай умудар аквазва.

Манийрай акъван бахтсуз, кесиб, мекъи, гишин уьмуьр аквазва хъи, на лугъуди, чи дагълара инсанриз са экуь югъни авачир. Гъакъикъатда гъа ик/язни тир. Амма... шадвал кутазвай декъикъаярни къериз – ц/аруз дубшуьш жезвай.

Лезгийрин лирикадиз къуд ц/арц/икай ибарат манияр – бендер хас я. Адет яз бендер дишегълийри теснифзава ва лугъузва. Бендерай чаз вилик вахтара дишегълийриз бедбахт уьмуьр, дердер – гъамар, ихтиярсузвал, вичин къадар – къисмет масада гъялун, дерин гъиссер, накъвар, агъузар аквазва.

Месела:

Ирид багъдиз яд гузава,

Са къизилгуьл цуьк паталди.

Дак/ан вак/ан зун гузава,

Вад виш манат пул паталди.

Бендерай дагъви дишегълидин умуми къамат, образ аквазва.

Лирикадин са бязи манияр са шумуд касди санал, яни хордалди лугъуда. Халкъдин муьгъуьббатдин манийрин къет/енвилерикай сад, къилинди, ам я

Манияр ва абурун жуъреяр. Манияр чирун.

Манияр фольклордин къет/ен жанр я.

Фольклордин лап куьгъне, дегъзаманайра арадал атай жанрайрикай сад зегъметдин манияр я. К/валах регъят хъун патал, вахт фад – фад акъатун патал инсанри чпин гърекатрихъ галаз къадай манияр лугъудай.

Зегъметдин манияр адетрин манийрихъ галаз сих алакъада ава. Лезгийрин фольклорда адетрин (“Пешапай” – марф т/алабдайла, “Ала - пехъ” – рагъ т/алабдайла ва мсб.), зегъметдин суварин (“К/ару” – П/инийрин сувар, Цуькверин сувар, Яран сувар, Зегъметдин сувар ва мсб.), мехъеррин манияр иллаки гзаф дуьшуьш жезва. Абурукай хейлинбур халкъди чи йикъарани ишлемишзама.

Гъеле П.К.Услара къейд авурвал, дагъвийрин манияр поэзиядин къет/ен хел я, дагъвийриз гзаф макъамар ава; шак авачиз, ч/аларни макъамар бинедай са касди, са ксари теснифнава. Дагъвийрин манияр, макъамар, сесер алааматдин гуьзел, фикир желбдайбур я.

Дагъустандин халкъарин манийрикай Расул Гъамзатова ик/ кхъизва: “Дагъвийрин манияр рангуналди ваъ, накъваралди ва ивидалди кхъенва. Халкъдин манияр – им гъам сифте ваъ жезвай лайлайни я, гъам эхирдай ван жезмай йикъ – шуванни. Халкъдин манийра ашукъ хъанвайбур кузни хъукъвазва, къегъалар рекъизва, къейибурухъ шехъзава, душманар негъзава. Халкъдин манийра женг ч/угвазва, зегъмет ч/угвазва ва дат/ана гегъенш гележегдикай фикир – ниятзава. Халкъдин манийра къекъверагри девлетлуйрин варар гатазва, хендедайри яс ч/угвазва, дерт алайбуру къисас гъазурзава.” *

“Халкъдин манияр дагъдин булахар я, абурай к/амари, вац/ари къил къачузва, вири советрин поэзиядин лепе алай гъуьле сад садак какахъзава”, - вичин фикир давамарзава шаирди халкъдин мецин яратмишунрикай.

Манийрин яш жуъреба – жуъре жеда: садбур халкъдин арадай фад – фад акъатда, рик/елай алатда; муькуьбур сивяй сивиз чк/из, гъар мел – мехъерик,

хъи, мани лугъузвай гъар са касдиз ам вичин рик/яй къвезвай, вичин хсуси гъиссер, дердер, фикирар, эрзиманар квай ч/алар хъиз жезва. Лирикадин манийрик Бакудин нафт/адин мяденра к/валахзавай дагъви фялейрикай теснифнавай маниярни акатзава.

< Яшайишдин ва я адетрихъ галаз алакъалу манийрай чаз халкъдин ацукъун – къарагъун, дердер – гъамар, агъур зегъмет, адетар аквазва.

Халкъдин адетар, чпин мана – метлебдиз килигна, ихътинбур жеда: хзандин адетар (аял хъунихъ, свас гъунихъ галаз алакъалу адетар), хуъруън майишатдин адетар (цан цунихъ, тум вегъинихъ, хеб – мал арандай хтунихъ, хеб – мал арандиз куъч хъунихъ галаз алакъалу адетар), т/ебиатдин гъаларихъ галаз алакъалу адетар (пешапай, гуни, цуъквер сувар) ва мсб.

Хуъруън майишатдин ва т/ебиатдин шарт/арихъ галаз алакъа адетар гъар йисан гъа са вахтара кыле тухуда, абуруз илимдин литературада календардин адетар лугъузва. >

Адет яз лезгийри мехъерар зулуз ийида. Манидани и адет тесстикъарзава:

Хеб дагъларай эхвич/айла,

Мехъерардай зул я, гада.

Мехъерин манийрай чаз лезги халкъдин адетар, ацукъун – къарагъун, к/валин сиршитаяр, пек – партал, къилихар аквазва. Ихътин манийра кылин герой свас я. Адет яз, ам секин, лагъай гафуниз яб гудай гуъзел руш я.

К/валин иеси, лежбер, къегъал къейила лугъудай манийрихъ чпин къет/енвилер ава.

< Йисан вахтариз, адетриз талукъ манияр халкъдин мецин эсеррикай лап куъгънебур, дегъ заманра теснифнавайбур я. Бинедай и манийрин метлеб хуъруън майишатдин к/валахриз еке гъуърмет авуникай, бегъер т/ебиатда авай ва авачир къуватрикай хуъникай ибарат тир. Месела, яргъалди марф авачиз къурагъ хъанвайла, инсанри хуъруън куъчейра пешапаяр къекъуърдай ва ихътин мани лугъудай:

А пешапай, пешапай!

Пешапаяз марф к/анда.

Эмир, эмир, эмир, марф,

Тефей чка тамир, марф!

Марф – кьюлериз,

Кьюл – к/ат/ариз.

Кябул урай гьуцари!

⟨ Тарихдин манийра халкъдин гьакьикъатда хъайи агьвалатрикай, вакънайрикай, азадвал патал ч/угур женгерикай суьгьбетзава. Тарихдин манияр художественный жигъетдай къагъриманвилини манийрилай хейлин тафаватлу жезва. ⟩

Гьар са халкъдин эпический ва тарихдин манияр ада вичин азадвал патал къецепатан чапхунчийрин аксина ч/угур женгерихъ галаз алакьалу я. Месела, 13 – асирдин сифте кьилера Дагъустандал манголринни татаррин чапхунчийри, гьа и асирдин эхирдай Тахтамишанни Тимуран кьушунри гьужумнай. И вакънайрикай халкъди маниярни теснифнава. Лакрин “Парту Патима” манида дагъви дишегьлиди Тимураз акси женгера иштиракзавайди кьалурзава.

⟨ Тарихдин манияр гьакьикъатдиз мукьва я. Абурун герояр гьакьикъатда хъайи, гилани халкъдин рик/ел аламай къагъриман рухвар я. Тарихдин вакънайрихъ галаз алакьалу манийрай гьам алатай, гьам алай девирда кьиле феи тарихдин метлеб авай дявеяр, женгер ва гьерекатар аквазва. ⟩

Гзаф манияр ислягъ зегьмет, бахтлу уьмуьр хуьзвай Яру аскердикай я. Диде – бубадин мецелай Яру аскердиз ихътин тапшуругъ гузва:

Асланар хьиз, къвазна кьиле,

Винтовкаяр кьуна гьиле,

Большевикрин намусдалди

Хвена хъша совет уьлкве.

Манийрай аскеррин гьиссер, муьгьуьббат, вафалувал, къагъриманвал аквазва:

Армиядиз фидай ч/авуз,

Сагърай лугьуз кьуна гьилер.

Элкьвена зун килигайла,

Хура авай ярдин гъилер.

Дидеди вичин рухвайриз Ватан пехъи душманрикай хуьниз эвер гузва:

Къарагъ, бала, бурж ала вал,

Душманриз къалур садвал.

Вил акъудна, гъил галудна,

Къилни падна хъша, бала!

И ва агъадихъ галай бендера ц/арар маса къайда рифмаламиш хъанва.

Ватандин Ч/ехи дяведикай теснифнавай манийрин къилин герой халкъдин, уьлкведин азадвал патал чанни къурбанд ийиз гъазур аскер я. Са манида аскердин мецелай лугъузва:

Гъил гъиле авай яру уьлкве

Хуьнуьх буржи я ам чна къе.

Асланар хъиз, къвазна къиле,

Са – са душман тергда, диде

Советрин девирда лезги халкъдин фольклор жуьреба – жуьре эсерралди девлетлу хъун давам жезва. Месела, яран сувариз талукъ манида т/ебиатдин гъаларикай, гатфарин к/валахрикай суьгъбетзава. Муьгъверган хуьре яран сувариз ихътин мани лугъузва:

Гатфар бере алукаяйла,

Жив пашмандиз ишеда.

Набататрив хъуьтуьл шагъвар

Яваш ванцел рахада.

Хъуьт/уьн мекъер умушарна,

Рагъ чаз мукъвал атана.

Уяхарна гъар са чка,

Чуьл къацарив ац/ана.

Гатфар назик рагъ акъуна,

Къацу хъана дагъ – дере.

Зегъметчийриз артух хъана

К/валахарни гъар жуьре!